

Alsof grenzen
er niet meer
toe doen

Een dubbelzinnige
antropologie

Jaap Scholing

Eburon
Delft 2018

Inhoudsopgave

Proloog	7
1. Vrij zijn en/of gebonden	17
2. De mens als deel van de natuur	21
3. Filosofie en modaliteit	26
4. Waarnemen en voor waar houden	37
5. Een oud vermoeden	48
6. Fysiologie van zijn en worden	55
7. Modaliteit op weg naar volwassenheid	59
8. Thymos en modaliteit	64
9. De innerlijke strijd van motieven	69
10. Cultuur als som van modaliteiten	76
11. Modaliteiten en staatsbestel	82
12. Antropologie, ideeën en fenomenen	88
13. Oude culturen en hun godsdienst, Egypte	93
14. Oude culturen en hun godsdienst, Israël (I)	100

15	Oude culturen en hun godsdienst, Israël (II)	110
16.	Het christendom, de westerse cultuur en haar dynamiek	121
17.	Een jonge godsdienst met archaische trekken, de islam	129
18.	De apotheose	133
19.	Politiek en dualiteit	149
20.	Epiloog	159

Proloog

We leven in een tijd van grote veranderingen die veel onzekerheid en verwarring teweegbrengen. Klassieke zekerheden hebben voor velen afgedaan of hebben het karakter van drijfzand gekregen. Wat vanzelfsprekend leek, spreekt niet langer vanzelf. De onbekende naast je op het trottoir kan het zomaar op je gemunt hebben. Het vertrouwen, dat sociale bindmiddel van weleer, is aanzienlijk geslonken. Herstel daarvan is niet in een handomdraai geregeld en met cosmetische ingrepen kom je er al helemaal niet.

De crisis van vandaag is vooral een politieke crisis en lijkt zeker geen incident. Het vermoeden is dat er een diepere oorzaak aan ten grondslag ligt. Om die te ontdekken kunnen we proberen het spoor terug te volgen naar een gebeurtenis als mogelijke oorzaak daarvan. Was er een bijzonder moment waarop de verhoudingen op drift raakten of was er eerder sprake van geleidelijke erosie?

Terugkijkend komt het mij voor dat men inderdaad een gebeurtenis kan aanwijzen die de loop der dingen ingrijpend heeft beïnvloed. Ik denk aan de val van de Berlijnse muur in november 1989, een moment dat plotsklaps grote verwachtingen wekte. Het verenigde Duitsland van begin 20e eeuw dat onder het Nazi-regiem compleet ingestort was kon zich na bijna een halve eeuw weer tot een nieuwe eenheid samenvoegen. Een brede mensenstroom doorbrak op die dag de kunstmatige scheiding na jaren van onderdrukking door een communistisch regiem aan de oostzijde. Historici zien dat moment als keerpunt in de geschiedenis. De socioloog Fukuyama sprak in zijn bekende boek¹ zelfs van het einde van de geschiedenis. Hij had de euvelen moed het einde van de ideologische evolutie aan te kondigen en het begin van een nieuw tijdperk. De liberale markteconomie had de strijd om de meest vruchtbare inrichting van de maatschappij gewonnen en zou wereldwijd de norm worden.

1 Francis Fukuyama, (1992). *The end of history and the last man*. New York: Penguin.

Fukuyama had beter moeten weten. Het uitspreken van een zo stellig oordeel over de eigen tijd kan maar beter aan volgende generaties worden overgelaten. Het heeft dan ook niet lang geduurd tot hij zijn groteske uitspraak heeft moeten terugnemen. Op het keerpunt was nog helemaal niet duidelijk waartoe de pasverworven vrijheid zou leiden, en wat de diepere betekenis zou kunnen zijn van het verwijderen van tot dan toe hermetisch gesloten grenzen. De gebeurtenis was de apotheose van de geleidelijk instortende communistische heilstaat. De op het historisch materialisme gebaseerde samenleving bleek uiteindelijk fata morgana.

De val van het communisme bracht ook andere Grote Verhalen aan het wankelen. Het christendom dat in de westerse wereld eeuwenlang een onaantastbare positie had ingenomen zag zijn invloed zienderogen afkalven. In het Midden-Oosten raakte de islam in een ernstige crisis. Het einde van de 20e eeuw leek derhalve ook het einde van de Grote Verhalen te markeren. Het postmoderne tijdperk dat al even onderweg was zou aan ieder ruimte bieden voor een eigen verhaal.

Maar er blijkt een nieuw groot verhaal rond te gaan: individualiteit zonder grenzen. Vrijheid mag voortaan met hoofdletter geschreven worden. Het ziet ernaar uit dat de val van de muur een nieuw geloof heeft doen postvatten: Vrijheid zal het definitieve antwoord zijn op de grote kwalen van de mensheid. Vrijheid om je eigen weg te gaan zal vrijheid van ellende, armoede en oorlog betekenen. De moderne devotie heet voortaan 'Vrijheid', een nieuw geloof in een nieuw gewaad. Zo leek het een tijd, maar inmiddels zijn ook daarover weer twijfels gerezen.

Waarom zou vrijheid met een hoofdletter tot zoiets ongehoords in staat zijn? Heeft het in eerste instantie niet eerder met leegte dan met volheid te maken? Voorshands lijkt het een doctrine die vooral de economie goed van pas komt. Veel economen denken inderdaad dat het wegvallen van grenzen en marktvrijheid de aloude tekortkomingen van afgegrensde geografische eenheden definitief zal kunnen uitbannen. Een verhaal dat geleidelijk begon door te sijpelen naar alle hoeken van de westerse samenleving. En daarbuiten!

Als de vrije markt welvaart betekent voor iedereen, welke politicus laat zich dan niet verleiden om aan te haken? Vrijheid leverde zodoende een basis om macht te legitimeren. Als de geldstroom toereikend wordt

om het iedereen naar de zin te maken waarom zouden politici zich dan laten weerhouden om de boodschap van vrijheid met verve uit te dragen?

Inmiddels blijkt ook daar een adder onder het verse hooi te verkeren. Het geloof in de vrije markt gaat uit van de veronderstelling dat allen daarin gelijke kansen zullen hebben zich die vrijheid ten nutte te kunnen maken. Verschillen in talent, vaardigheid of verstand zouden niet langer een barrière zijn om het ieder naar de zin te maken. Maar dat blijkt een behoorlijk naïeve veronderstelling, hoe overmoedig moet je zijn om dat te durven beweren? Vrijheid is een goede zaak maar je kunt er ook teveel van hebben. Een vrije economie kan evenzeer slachtoffers maken als een planeconomie. Als dat daadwerkelijk gebeurt gaat het niet aan om alleen maar 'sorry' te zeggen.

Dit boek gaat over grenzen van vrijheid. Kenners van de literatuur over dit onderwerp zullen wellicht de wenkbrauwen fronsen, er is immers al eindeloos veel over gezegd. Is daar nog iets zinnigs aan toe te voegen? Ik denk van wel.

Vrijheid en haar grenzen hebben gewoonlijk betrekking op de relatie tussen mensen onderling, maar het begint eigenlijk met de behoefte aan vrijheid, een streven dat binnen de mens zelf omhoogkomt. Ik meen te kunnen stellen dat het menselijk bestaan door een voortdurende spanning tussen twee aandoeningen getypeerd wordt die zijn of haar karakter bepaalt: de hang naar vrijheid en de behoefte aan binding. Ieder mens staat voor de persoonlijke opgave om die spanning te leren beheersen en vruchtbaar te maken; een levenskunst die veel oefening vraagt. Tegenwoordig wordt regelmatig gesproken over individualiteit in relatie tot vrije wil. De meningen daarover lopen nogal uiteen. Als ik het goed begrijp bestaat de vrije wil wel en niet. De discussies zijn weinig transparant.

Individualiteit betekent in de eerste plaats pluraliteit. Verscheidenheid van mensen krijgt veel nadruk, soms meer dan het overeenkomstige. Dat is rechtstreeks het gevolg van preoccupatie met vrijheid. Verschillen tussen mensen worden doorgetrokken naar culturen als vormen van meervoudige identiteit. Van een dominante cultuur mag geen sprake meer zijn. Multiculturalisme betekent dat elke cultuur op haar eigen merites bekeken moet worden. In de vergelijking kan geen

enkele vorm zich tot norm verheffen. Cultuur is een mozaïek van deelculturen geworden; zij dienen elkaar te respecteren en elkaar de ruimte te geven.

Zodoende is ook het begrip cultuur verwarring gaan oproepen, het heeft haar eigenlijke betekenis verloren. Het is verbleekt tot uiterlijkheid alsof het om incidentele kleurverschillen gaat. Dat roept weerstand op bij velen die vinden dat cultuur van oorsprong een lokaal gegeven is met een eigen geschiedenis. Cultuur laat op allerlei manieren historische sporen zien.

Een halve eeuw geleden pleitte Hannah Arendt voor pluraliteit als uitgangspunt voor goede politiek. Zij wilde een halt toeroepen aan wat zij als grootste bedreiging voor de mensheid zag, het in haar dagen om zich heen grijpende totalitarisme. In heel veel landen en in meerdere uitvoeringen had deze verderfelijke staatsopvatting al miljoenen slachtoffers gemaakt en daar leek geen einde aan te komen. Zij trok haar benadering nogal ver door alsof grenzen er in wezen weinig meer toe deden. Zolang de stem van iedereen gehoord kon worden zou de samenleving in optimale conditie blijven. Maar onbegrensde pluraliteit brengt haar eigen risico's mee. Andere dan het vileine totalitarisme maar wel van een soort die haar eigen desastreuze uitwerking kan hebben. Pluraliteit kan ontaarden in chaos. Dat is in zekere zin waar te nemen bij het huidige proces van globalisering. Niemand kan overzien waar dat op gaat uitlopen.

Een zichtbaar neveneffect van onbegrensde vrijheid treffen we al aan in voortwoekerend crimineel gedrag. Het draagt ertoe bij dat de burger zijn richtinggevoel kwijtraakt. Wat is nog goed en wat is fout te noemen? Voorts moeten mensen, anders dan voorheen, aan de lopende band keuzes maken, een verschijnsel waar globalisering zeker aan bijdraagt. Wat vandaag nog betrouwbaar richtsnoer is, is dat morgen niet meer. Voor de politiek betekent vrijheid niet alleen meer financiële arm-slag maar ook eindeloos touwtrekken over allocatie van de middelen. Wat betekent vrijheid voor de omgang met ethische vraagstukken over leven en dood? Pluraliteit brengt problemen mee van een heel eigen soort. Zij zijn veel lastiger te hanteren dan men in alle naïviteit over het begrip vrijheid heeft gedacht. Na de ellende van ideologisch totalitarisme is er nu de problematiek van mateloze onbestemdheid.

De mens wordt niet met een intern kompas geboren dat op natuurlijke wijze richting geeft aan het bestaan, terwijl we, eenmaal volwassen, daaraan meer dan ooit behoefte hebben. Dieren zitten niet met dat probleem. Zij zijn na de geboorte relatief snel zelfstandig en weten hun weg te vinden. De mens heeft tegenwoordig meer dan 20 jaar nodig om een redelijke startpositie te bereiken. Hij moet twee werelden met elkaar verbinden. Een die via de zintuigen binnen komt en gedeeld wordt met anderen en de binnenwereld die een persoonlijk bouwsel is aan de hand van leerervaringen. Ieder mens komt zo tot een eigen levenspositie.

Die constatering is niet van vandaag. Nieuw is wellicht dat steeds meer mensen zich dat persoonlijk bewust worden. Vroeger waren het de godsdiensten en de filosofie die hier richting gaven. Op het westerse continent waren het de Grieken die ermee begonnen. Aanvankelijk als vorm van vrijetijdsbesteding. Slechts weinigen konden zich dat permitteren. Anderen konden profiteren van aanbevelingen die door weinigen waren bedacht. Het bedenken en uitdragen van levenswijsheid is eeuwenlang een vaste vorm van tijdsbesteding van het westen geweest.

Geleidelijk begon de aandacht naar het denken zelf uit te gaan. De godsdienst en de huisarbeid van filosofen leverde niet altijd het gewenste resultaat op. Er kwamen toenemend kritische geluiden vanuit de zich ontwikkelende samenleving maar ook vanuit de filosofische beroepsgroep. Het licht van de verlichting begon te stralen met Descartes als grote gangmaker. Hij was de eerste die het denken wilde ontdoen van storende bijgeluiden. Hoogtepunt in de ontwikkeling van het denken kwam met de bijdrage van Immanuel Kant. Hij reikte het verst in het doordenken van ons geestelijk vermogen en van de valkuilen die zich daar voordoen. Hij stelde een opmerkelijke systematiek in het denken vast maar liet ook zijn beperkingen zien. Het is onmogelijk Kants gedachtegoed zelfs maar kort samen te vatten. Ik wil slechts enkele hoofdlijnen aanstippen en tegelijk enkele amendementen aanbrenge. Met de kennis van nu is aanvulling mogelijk op aspecten waarmee Kant zelf was blijven zitten. Dat wil niets afdoen aan de grootsheid van zijn werk dat nog steeds wordt gezien als mijlpaal in de geschiedenis van de filosofie.

Kernwoord in zijn filosofie en van het denken überhaupt is de term 'onderscheid maken', wat de vertaling is van het Oudgriekse *krinein* = 'scheiden' of 'onderscheiden'. In verschillende westerse talen is het nog

terug te vinden in het woord 'kritiek' en afgeleiden daarvan. In de loop der tijd is de oude betekenis van 'onderscheid maken' vrijwel verloren gegaan en overgegaan in beoordelen, het aangeven van tekorten. Kant gebruikt het nog in zijn oude betekenis, want leven betekent in de eerste plaats vermogen om onderscheid te maken.

Het begint met de zintuigen. Zij selecteren uit de vele signalen die binnenkomen primair de elementen die voor de instandhouding van het leven van belang zijn. Zoals op zoek gaan om het nodige voedsel te vinden, wat we gemeen hebben met dieren. De mens heeft het vermogen veel breder tewerk te gaan met het maken van onderscheid. Verschillen in betekenis vormen de basis voor het denken in meer omvattende zin. Binnen- en buitenwereld ontmoeten elkaar in een cerebraal domein waaruit gericht handelen voortkomt dat bij ieder tot een persoonlijke 'geschiedenis' leidt. Het begint met basiskennis en het zet zich voort in een bovenbouw van hogere, steeds meer abstracte begrippen en verbanden. Die laatsten vertonen vaak de karakteristiek van oorzaak en gevolg. Er ontstaat een kennisareaal dat mensen via de taal met elkaar delen. Het wordt geacht de werkelijkheid waarheidsgetrouw te representeren.

Om te kunnen oordelen staat zodoende een groot bestand aan 'waarheden' ter beschikking. Door combinatie van reeds bestaande begrippen ontstaan nieuwe oordelen en dat proces houdt nooit op. Hoe ver kan dat uiteindelijk gaan? Kant stelde reeds dat daarbij geleidelijk een grens wordt overschreden. Nieuwe oordelen krijgen meer en meer het karakter van fantasieën en van ideeën die los staan van de werkelijkheid. Het is de vraag waar waarheid ophoudt en fictie begint.

Kant wees op verschil in oordeelskracht tussen mensen dat van grote praktische betekenis kan zijn. Het gaat uiteindelijk niet zozeer om het denken maar om het handelen dat eruit voortvloeit. Hier speelt de kwestie van persoonlijke vrijheid. Kant heeft gepoogd daar regels voor te ontwerpen want vrijheid dient grenzen in acht te nemen. Handelen moet gebeuren vanuit een goed ontwikkeld plichtsgevoel. Ordnung muss sein!

Hij gaat uitvoerig in op de twee werkelijkheden die wij beleven met hun bijbehorend grensverkeer. Er is de wereld van de logica die de uitwendige zaken betreft, waarin wij handelen binnen de kaders van re-

gels en wetten. En er is de wereld van de ideeën die de motieven levert om dingen al dan niet te doen. Tussen die werelden veronderstellen we een ‘zelf’ dat coördinerend optreedt. Het maakt gebruik van wat hij noemt, het transcendentaal systeem van apperceptie dat inkomende informatie omzet in een soort breintaal. In ieder van ons bevindt zich een regulerende instantie die ons verantwoordelijk maakt voor onze daden. Dieper in het brein zijn motiverende factoren werkzaam als aanzet tot het maken van keuzes. In wezen ontstaan keuzes uit twee tegengestelde maar onbewuste strevingen, te weten een neiging tot verbinden en een neiging tot losmaken. Zij moeten het eens worden over een te nemen besluit op een plek van ontmoeting die Kant de rede noemt. Daar vallen de beslissingen over hoe gedacht en gehandeld zal gaan worden.

Kant heeft veel nadruk gelegd op deze ambivalentie in het denken, nadat hij de klassieke tegenstelling tussen fysica en metafysica uitvoerig onder het vergrootglas had gelegd. Zijn ambitie was de grens te vinden tussen betrouwbaar en onbetrouwbaar denken. Veronachtzamen van die grens kan de mens in grote moeilijkheden brengen, zo vond hij. Gebrek aan onderscheidingsvermogen kan ons behoorlijk opbreken. Daarmee heeft hij een grote bijdrage geleverd aan het inzicht in eeuwen oude kwesties aangaande de mens als intelligent wezen en zijn optreden.

Hij kon zich uiteraard slechts baseren op de fysiologische kennis van dat moment die in vergelijking met de huidige nog zeer beperkt was. Met de meerdere kennis van nu is Kants gedachtegoed zeker aan te vullen. Dat is in feite de opzet van dit essay, ook als daardoor mogelijk enige heilige huisjes zouden instorten. Het dieper afdalen in de menselijke ziel brengt verschillen aan het licht die wellicht gevoelig liggen.

Het gaat om een ambivalentie in het bestaan die zodanig met menselijk gedrag verweven is dat we haar nauwelijks opmerken, die echter wel steeds tot controverses leidt. Twee strevingen werken tegen elkaar in maar zijn tegelijk op elkaar aangewezen. De ene neiging is gericht op binding en structuur, de ander op vrijheid en verandering. Twee impulsen die een sturende invloed hebben op hoe we waarnemen en handelen. Het zijn emoties die om beurten een uitweg vinden in een voortdurende strijd om de voorrang. Hun kansen zijn daarbij ongelijk. Bij Kant ligt het primaat bij de ordening. Hij ziet die in navolging van Newton om te beginnen in de natuur zelf. De neiging tot vrijheid is secundair en

behoort waar mogelijk aan regels gebonden te zijn. Er is een voortdurend dualisme aan de hand, wat een derde instantie nodig maakt om regie te voeren.

De neiging tot binding komt tot uiting in een voorkeur voor structuur. Zij voltrekt zich in het maken van dingen, in het geven van zorg, in vormen van samenwerking en organisatie. De neiging tot vrijheid openbaart zich in nadruk op openheid naar de omgeving, in de wil om een avontuur aan te gaan. Want om de dingen in hun verband te kunnen zien moet er ook een zekere afstand in acht genomen worden.

Gewoonlijk wisselen beide neigingen elkaar af. Ze kunnen dat alleen doen vanuit een perspectief van duurzaamheid. De competitie speelt zich af op een gemeenschappelijk speelveld. Dat speelveld is feitelijk het eigen lichaam dat zich voortdurend moet verzekeren van continuïteit. Het lichaam is het onderliggend verband dat beide neigingen binnen grenzen houdt.

Binnen het lichaam heeft het brein een eigen bijzondere structuur, die fundamenteel verschilt van de rest van het lichaam². Structuur en beweging vertonen zich daar in een conjunctureel verband. De strevingen naar binding en vrijheid hebben diep in het onbewuste hun oorsprong en proberen hogerop met elkaar tot een akkoord te komen. Tegelijk moeten ze als eigen kwaliteit herkenbaar te blijven.

De stelling die ik wil verdedigen is dat beide neigingen niet alleen in hoedanigheid verschillen maar ook qua invloed. Zij starten vanuit een ongelijke uitgangspositie. Anders dan Kant beweert heeft ordening niet onomstotelijk het laatste woord maar kan ook vrijheid de eerste plaats voor zich opeisen. Door het wisselend actief zijn van beide neigingen valt de ongelijkheid niet direct op, maar naar mijn observatie is op termijn wel degelijk een systematische voorkeur te ontwaren.

De onderlinge verbondenheid in competitief verband heeft veel weg van het verschijnsel conjunctuur in de economie. Daar betreft het de verhouding van vraag en aanbod die schaarste dan wel overvloed aan goederen indiceert. Zij is een maat voor het vertrouwen dat een bevol-

2 Ik reken bij het brein ook de neurale structuur van het darmstelsel dat wel 'the second brain' wordt genoemd.

king in de toekomst heeft. In die zin is het een treffende allegorie voor het krachtenspel van beide modi bij de mens als individu.

In dit boek doe ik een poging de onderbouw van ons denken en voelen nader te duiden. Kant heeft een grote prestatie geleverd door de rationele hoofdstructuur van ons denken in kaart te brengen en daarbij ook grenzen aan te geven. Het was een nog vrijwel onontgonnen tussengebied dat hij in hoge mate in cultuur heeft weten te brengen. Ergens zegt hij: 'Het is het typische lot van de menselijke rede dat zij wordt gekweld door vragen die ze niet van zich af kan zetten; want ze worden haar gesteld door de natuur van de rede zelf; zij kan ze echter niet beantwoorden, want zij stijgen boven het vermogen van de menselijke rede uit'. Er is blijkbaar een weten dat van binnenuit opkomt. Dat is niet via de transcendentale toegangspoort van buitenaf tot stand gekomen en heeft niet via de aanschouwingsvormen van ruimte en tijd zijn contouren gekregen. Kant zei reeds: weten en denken zijn niet hetzelfde, ze liggen wel in elkaars verlengde en sluiten op elkaar aan maar op een manier die ons nog steeds voor raadsels stelt.

Kant bevond zich op een kantelpunt in de filosofie. Waar ordening eeuwenlang het uitgangspunt voor het denken was geweest begon het vrijheidsbeginsel ook haar rechten op te eisen. Het emancipeerde zich als het ware van het ordenend denken dat lang overheersend was geweest en dat voorgoed dreigde te gaan heersen door het technisch kunnen van de mens. In de filosofie gebeurde dat door twee figuren die alternatieve inzichten over mens en cultuur te berde brachten namelijk Søren Kierkegaard en Friedrich Nietzsche.

Zij ontwaarden achter de logica van de bovenbouw de onbewuste neigingen vanuit de onderbouw. Vooral Nietzsche is daarin heel ver gegaan. Bij hem geen eeuwige substantie meer maar een voortdurend woelen van 'willen tot macht' en niets daarbuiten, zoals hij het pregnant formuleert. Hij ziet het leven als eeuwige innerlijke strijd die nooit echt tot rust zal komen. We moeten eerlijk zijn tegenover onszelf en leren leven vanuit een non-descript nihilistisch perspectief. Het leven maken tot een heroïsch bestaan, is zijn devies. Echt leven betekent er een kunstwerk van maken, met alle ups en downs.

Sindsdien onderkennen we twee manieren om vanuit een bepaalde eenzijdigheid toch generaliserend over de mens te willen spreken. Het betekent dat we vanuit de eenzijdige instelling nooit de ultieme waarheid kunnen uitspreken, al zullen we voortdurend pretenderen dat wel te doen. We lopen steeds tegen meningsverschillen met anderen aan en hebben niet het besef dat er een natuurlijke vooringenomenheid in het spel kan zijn. Dit boek is een pleidooi voor een visie op de mens tussen die van Kant en Nietzsche in. Er is niet één drijvende kracht, het zijn er niet oneindig veel, het zijn er twee die men eigenlijk overal in de natuur aantreft.

1. Vrij zijn en/of gebonden

Op een onaangekondigd moment begon het universum waarvan we thans een oneindig klein deel uitmaken. Door intelligent speurwerk is het gelukt het beginmoment nader te preciseren: zo'n ruwe 13,8 miljard jaar geleden. Een ontzagwekkende hoeveelheid energie kwam op dat moment vrij uit onbepaalde bron en zette zich in beweging. Aanvankelijk was er weinig te onderscheiden, het begrip temperatuur was nog zonder betekenis. Over het aanvangsmoment kan men eigenlijk alleen maar zeggen dat het zwanger was van een ontzaglijk heelal met een eindeloze hoeveelheid verschijningen.

Als door onzichtbare hand gedreven kwam een massale beweging op gang. De aanvankelijk zeer compacte hoeveelheid energie begon razendsnel te expanderen. Geen gewone explosie, want er was nog geen materie om er vuurwerk van te maken. Het prille heelal dijde uit als een superballon. Vanaf zeker moment ontstond variatie in dichtheid en discretie in beweging als voorboden van toekomstige materie. De signalen daarvan zijn vandaag nog waarneembaar als achtergrondstraling die vanuit de ruimte op ons afkomt.

De duizelingwekkende expansiesnelheid van het begin liep geleidelijk terug. Na driehonderdduizend jaar was de energiedichtheid zozeer gedaald dat straling zich kon losmaken om zich met de haar kenmerkende snelheid naar alle kanten weg te bewegen, daarbij tegelijkertijd de ruimte ontsluitend. Naarmate de omvang toenam trad afkoeling op en daalde de dichtheid van de samengebalde energie tot een niveau dat de eerste kleine deeltjes konden verschijnen als voorstadium van toekomstige atomen. Tegenwoordig noemt men die voorafgaande fase 'elementaire deeltjes'. Daarvan bestaan meerdere soorten zodat de deur naar meer complexe vormen van materie werd opengezet. Er ontstonden atomen als eerste bouwstenen van de materie, in een rijke variatie aan uitvoeringen.

Uit dit basismateriaal is tenslotte ook levende materie geformeerd. Sommige atoomsoorten bezitten kenmerken die grotere structuren mogelijk maken. Koolstof biedt de mogelijkheid superstructuren te laten ontstaan waaruit een enorme variatie aan stofsoorten mogelijk werd.

De eigenschappen van atomen hangen nauw samen met hun innerlijke bouw. Aanvankelijk zag men er massieve deeltjes in, maar later bleek hun inhoud vrijwel lege ruimte te zijn die bijzondere structuur vertoont. In het centrum bevindt zich een elektrisch geladen kern die men bij conventie een plusteken heeft gegeven. Op bepaalde afstand ervan bewegen zich negatief geladen elektronen met zekere voorkeur in toegewezen ruimte. De kern legt als het ware structuur op aan de omringende ruimte.

Op microniveau doet zich al een dualiteit voor, die blijkbaar typerend is voor de natuur. Een elektron dat nog vrij in de ruimte beweegt doet dat in rechte lijn. Zodra het een elektrisch veld binnengaat - zoals dat van de kern - is het afgelopen met de vrijheid. De beweging wordt opgehouden door de kern en zet zich in besloten ruimte voort. Elk type atoom krijgt een eigen aantal elektronen als een wolk om zich heen waardoor de eigenschappen van het atoom als eenheid worden bepaald.

De bindingskrachten op atomair niveau zijn niet voldoende om grote eenheden materie bijeen te houden. Daar is een ander type kracht voor nodig, de zwaartekracht. Die zorgde ervoor dat zon en planeten konden ontstaan. Die zwaartekracht bewerkstelligt ook dat zon en planeten bijeen blijven, op gepaste afstand. De hoge snelheid van de planeten houdt hen op afstand van de zon. Ook in groter verband is er dualiteit tussen binding en vrijheid die stabiele, continue toestanden oplevert.

Vrijheid en binding zijn de modi die kenmerkend zijn voor natuurlijke verhoudingen in het algemeen.

Het komt mij voor dat dit typerende aspect van de natuur terug te vinden is in het menselijk brein en daarmee ook in het denken. In het volgende hoofdstuk komt dat uitvoeriger aan de orde, maar ik maak nu reeds een aanloop. Denken sluit aan op waarnemen. De basiselementen daarvan zijn vormgeving en verandering, steeds in directe samenhang. Ze zijn eigenlijk niet los verkrijgbaar, al lijkt dat zo in de waarneming. Stilstand en beweging worden geabstraheerd tot zijn en worden. Ik ga

hier niet dieper in op het zelfstandig gebruik van deze werkwoorden. De filosoof Heidegger heeft dat omstandig gedaan, beter dan ik zou kunnen. Ik beperk het zijn tot beslag leggen op ruimte. Een zijnde kenmerkt zich dus door aanwezigheid van structuur. Worden staat voor verandering van structuur die zich altijd in de tijd afspeelt. Daarom geldt: vorm is stilstand van de tijd, tijd is verandering van vorm. Ruimte en tijd zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden al kan de verandering schijnbaar oneindig traag verlopen.

Het heeft lang geduurd voor het besef van samenhang tussen ruimte en tijd begon door te dringen. We moesten wachten tot Einstein ons daarop wees. Waarnemen is fundamenteel een duaal verschijnsel, wat ons ontgaat zolang de modi worden en zijn³ door onze geest voor zelfstandige aspecten van de werkelijkheid worden aangezien. Dualiteit betekent dat de twee modi co-existeren en als twee-eenheid worden waargenomen. Ook het denken is een gebeuren waarin dat verschijnsel zich voordoet.

Ruimte en tijd zijn vanaf de oerknal dus innig verstrengeld. Einstein heeft laten zien dat het gescheiden houden van ruimte en tijd inconsistenties in de beschrijving van natuurverschijnselen heeft opgeleverd, die uit de weg konden worden geruimd door ze te koppelen. In wiskundige termen leidde die benadering tot de conclusie dat ruimte door aanwezige materie gekromd raakt en dat de zwaartekracht van die kromming de manifestatie is. De eenheid van tijd kon niet langer als vast gegeven worden beschouwd. Omdat de lichtsnelheid, anders dan men voor Einstein had aangenomen, onafhankelijk is van de beweging van de lichtbron wordt de tijd van de weeromstuit variabel. Voor de ruimtelijke dimensies geldt iets dergelijks.

De natuurkunde onderging een fundamentele verandering door de proposities van Einstein. Dat was echter nog maar een eerste stap. Na de aanvaarding daarvan op het niveau van grote lichamen bleek ook op microniveau een andere benadering noodzakelijk. Het gedrag van kleine deeltjes vroeg eveneens om een daarop toegesneden systematiek. Verschillende natuurkundigen hebben hier een bijdrage geleverd. Ik

3 Het begrip *modus* wordt door verschillende denkers op verschillende wijze ingevuld. Hier gaat het om worden en zijn als wisselende aspecten van doorlopende natuurlijke processen.

noem speciaal de man die de dualiteit van worden en zijn bij elementaire deeltjes in kaart heeft gebracht, Werner Heisenberg.

De beschrijving van kleine deeltjes in beweging gebeurt aan de hand van een ander type wiskunde dan voor het macroniveau gebruikelijk. De klassieke mechanica kreeg een opvolger in de kwantummechanica. Voor niet-wiskundigen is het stevige kost, ik onthoud mij ervan daar verder op in te gaan. Ik beperk me tot de formule van Heisenberg die uit de wiskundige benadering resulteerde. Zij stelt dat plaats en snelheid van een bewegend deeltje niet tegelijkertijd nauwkeurig vastgesteld kunnen worden. In de klassieke mechanica voor grote eenheden van materie is dat wel het geval.

De Heisenberg formule luidt

$$\Delta x \cdot \Delta p = h/4\pi$$

Δx staat voor de variabele ruimte waarin een deeltje aanwezig moet zijn, Δp voor de variabele impuls ervan die samenhangt met de snelheid en dus met de tijd; h is de natuurconstante van Planck die in allerlei natuurkundige verschijnselen een rol speelt. De onzekerheidsrelatie - zoals de formule wordt genoemd - betekent dat men voor metingen moet kiezen welk aspect men precies wil weten. Het kan niet allebei tegelijk. Hoe nauwkeuriger men de plaats x wil weten, des te onnauwkeuriger wordt de bepaling van de impuls p en omgekeerd. Het product $h/4\pi$ van beide is immers constant. De formule laat zien dat ruimte en tijd ook op microniveau een dualiteit vormen die fundamenteel is voor natuurprocessen. Tijd en ruimte zijn sedert de oerknal onlosmakelijk aan elkaar gekoppeld.

Dat zou dus ook moeten gelden voor het orgaan waarmee we denken, onze hersenen. Waarom zou dat het geval zijn voor heel groot en heel klein en niet voor het tussenniveau? We beseffen dat gewoonlijk niet omdat de structuur van het brein zodanig is dat vorm en beweging, binding en vrijheid elk een eigen domein toegewezen kregen die elk voor zich schijnen te functioneren. Het ene domein is voortdurend af-tastend bezig, het andere doet dienst als vaste referentie. Ze staan continu met elkaar in verbinding en moeten onophoudelijk afstemmen. Maar er is wel iets bijzonders aan de hand in die koppeling.

2. De mens als element van de natuur

In een van de zonnestelsels is op een van de rondcirkelende planeten leven ontstaan. Of dit uniek is weten we niet maar het vereist in elk geval een combinatie van een hete zon en een relatief koude planeet die een vaste relatie hebben als resultante van binding en vrijheid. Onder de juiste condities blijkt leven te kunnen ontstaan. Leven is bij uitstek een carrousel van zijn en worden, ruimte en tijd. Beginnend bij de meest elementaire levensvormen tot aan de mens toe, speelt de duale competitie zich af in elk individu dat een eigen plaats op de wereld moet zien te veroveren en veiligstellen. Elke levensvorm met een eigen program.

De dualiteit van vrijheid en binding is derhalve ook substantieel voor menselijk bestaan. Sinds we beseffen dat mensen voortgekomen zijn uit een lange opeenvolging van natuurlijke tussenstadia kunnen we daar niet omheen. De tijdelijkheid van het bestaan is daarvan het meest pregnante aspect. Er was een tijd dat er nog geen mensen waren en er komt een tijd dat ze er niet meer zullen zijn. Intussen vragen we ons voortdurend af waar het goed voor is dat we er zijn.

In de mens is de natuur tot zelfbewustzijn gekomen. Dat zelfbesef zet er onder andere toe aan het leven zo lang mogelijk te continueren. We leven het leven graag in het perspectief van de eeuwigheid.

Godsdiensten hebben de menselijke hang naar zingeving tot centraal thema van hun existentie gemaakt. Zij geven antwoord op de vraag hoe daaraan vorm kan worden gegeven. Onder hun beslag wordt de mens bewoner van twee werelden. Hij blijft deelnemen aan het alledaagse maar weet zich tegelijk opgenomen in een groots, meer omvattend verband. Hij denkt in termen van fysica en metafysica. Er is een taal om met de dingen om te gaan en er is een taal om boven de dingen uit te stijgen. Het taalgebouw krijgt een bovenetage.

Wat maakt de mens zo anders dan de meest nabije zoogdieren? Die vraag dringt zich op als men het mensachtige expliciet wil benoemen. Als ik antwoord wil geven op die vraag neem ik om te beginnen de empirische route, liever dan direct speculatief te werk te gaan zoals millennia lang gebeurde. Door directe waarneming kan al heel wat opgehelderd worden. Voor velen is die weg een doodlopende, zij beschouwen het bestaan van de mens liever als van hogerhand beschikt. Maar er zijn zoveel overeenkomsten tussen dier en mens dat we daar niet achteloos aan voorbij kunnen gaan. Wat aan mensen opvalt is hun buitengewone variabiliteit, meer dan van enige diersoort. Bij dieren noemen we het al gauw een aparte soort. De mens is een soort met grote verscheidenheid. Hij vertegenwoordigt een verdere stap in het evolutieproces. Er moet een nieuwe bron van variatie in het spel zijn.

Ooit hebben meerdere overgangstypen op weg naar homo sapiens bestaan, zoals men kan opmaken uit diverse teruggevonden skeletdelen. Die overgangsvormen zijn vandaag verdwenen. Met de verschijning van de huidige sapiens is blijkbaar een succesvolle variant ontstaan. Maar overeenkomsten tussen dier en mens zijn er nog in overvloedige mate. Zoals het vermogen tot waarnemen. Ieder levend wezen gebruikt het op eigen manier voor continuering van zijn bestaan; allen moeten onafgebroken alert zijn op mogelijke gevaren. Leven heeft een veilige omgeving nodig waar het zich beschermd kan weten.

Maar wat houdt waarnemen eigenlijk in? Naar de etymologie van het woord betekent het voor waar houden wat via zintuiglijke gewaarwording binnenkomt. Dat de waarneming niet altijd klopt met de werkelijkheid kan echter voor verrassingen zorgen. Toch gaan we er in eerste instantie van uit dat de beeldvorming waarheidsgetrouw is en dus betrouwbaar. Pas bij nader inzien ontstaat twijfel tegenover de vanzelfsprekendheid. Waargenomen beelden blijken in hoge mate eigen constructies. Dat komt onder andere doordat de zintuigen de binnenkomende informatie maar voor een fractie kunnen benutten. Ons brein is voortdurend bezig met 'photoshopping'. Op basis van fantasie en eerdere ervaringen wordt uit de bits aan informatie een actueel beeld opgebouwd. Van perceptie naar beeld is een ingewikkelde weg.

Vergelijking van de lichaamsorganen brengt opmerkelijk onderscheid aan het licht. Een aantal komt in duplo voor, zoals de ogen, oren, nieren, en longen. Zij doen paarsgewijs hun werk, zij het in spiegeling. Er zijn ook organen die als eenling fungeren, zoals het hart, de bloedsomloop en het spijsverteringsstelsel. Een echte uitzondering vormen de hersenen die gewoonlijk als enkelvoud worden aangeduid met het woord brein. Dat suggereert eenheid in werking die echter alleen al vanwege de vormgeving onwaarschijnlijk is. Het brein is een orgaan met twee gespiegelde helften die ongelijke functies vervullen. In vaktermen heet dat lateralisatie. Er heerst asymmetrie in de bovenkamer.

Globaal gesproken heeft de ene kant tot taak de actualiteit voortdurend in beeld te brengen; daartoe behoort ook de toestand van het lichaam. De andere kant specialiseert zich in het vastleggen van ervaringen in neurale structuren waaraan continu gerefereerd kan worden. Het vormt een kader waar persoonlijke geschiedenis en algemene informatie worden ondergebracht, als anekdotische wijze van opslag. Begrippen liggen ingebed in netwerken van andere begrippen. Het inrichten van dit domein noemen we kortweg leren. De mens bouwt gedurende zijn leven een geheugen op dat als kennisstructuur zijn persoonlijke geschiedenis vastlegt die hem/haar identiteit bezorgt. Het geheugen is voortdurend navigator van ons leven.

Afgezien van meerdere kleine organellen zijn er twee belangrijke tussengebieden die de interactie tussen genoemde hoofddomeinen in goede banen moeten leiden. Zij doen signalerend, organiserend en plannend hun grondtaak die tot samenhangende activiteit leidt. Het ene heet corpus callosum, een directe, veel-aderige verbinding tussen de beide hersenhelften, het andere noemt men de prefrontale cortex die heel typerend is voor de mens. Daar komen gevoel en denken samen in een integrerend proces waaruit bewustzijn ontstaat. De cortex is de alles omvattende structuur die bij de mens veel groter en ingewikkelder is dan bij de dieren. De toenemende complexiteit gaat gepaard met een sterke uitbreiding van de geheugencapaciteit.

De hoofdstructuur bestaat dus uit twee heel verschillend werkende delen, een stationair en een dynamisch domein. Men kan stellen dat ruimte en tijd hun eigen lokale attributie gekregen hebben. De visuele

overeenkomst tussen beide helften is derhalve misleidend, hun functie is wezenlijk verschillend. Ze kunnen bij beschadiging taken van elkaar overnemen, al doen zich dan wel beperkingen voor.

De normale gang van zaken is dat reeds vroeg in de ontwikkeling van het brein de genoemde specialisatie op gang komt. De rechterhelft legt zich gewoonlijk toe op het volgen van wat er gaande is, de andere specialiseert zich op vastleggen van wat belang inboezemt. De neurale netwerken worden aan beide zijden verschillend ingericht. In de neurologische literatuur spreekt men van *instructive* en *permissive* gedrag. Er zijn instruerende netwerken en netwerken die zich laten arrangeren. Zo ontstaat geleidelijk een structuur die onze eigenheid vastlegt die tegelijk de navigatie door het leven mogelijk maakt.

Na de geboorte gaat de functiescheiding onverminderd door en krijgt het brein zijn definitieve duale structuur. Naar een kant convergerend, gericht op vestiging van semipermanente structuren. Naar de andere kant divergerend om in beweging te komen en onze levensweg te gaan.

In dit boek wil ik mij vooral met de bijzondere aard van die interacties bezighouden. Kant kwam op basis van taalkenmerken tot het ontwerp van een transcendentiaal systeem dat ons denken bestuurt. Inmiddels kan op grond van natuurwetenschappelijke noties meer gezegd worden over ons motivatiesysteem. De prefrontale cortex is de moderator die het divergente en convergente domein op elkaar afstemt en tot actie besluit: een drievoudig complex dat de mens tot mens maakt. Ook bij dieren treedt lateralisatie op, maar die blijft zodanig beperkt dat denken slechts rudimentair mogelijk is. Hun stemorgaan is niet zodanig ontwikkeld dat de rijke variatie aan articulaties van de mens bij hen gerealiseerd kan worden. Die grote variatie stelt de mens in staat tot buitengewoon genuanceerde communicatie.

Behalve dingen te kunnen kreeg het brein ook het vermogen steeds hogere verbanden te leggen, de elementaire voorwaarde voor meer complexe denkactiviteit. De prefrontale cortex speelt daar een coördinerende en vormgevende rol.

De maatvoering en vormgeving van de visualisaties hangt af van de relatieve invloed van beide hoofddomeinen, kortweg 'ruimte' en 'tijd'. Hier moet de bron gezocht worden van aanzienlijke verschillen tussen

mensen, er ontstaat voorkeur voor orde en structuur of voor beweging en verandering.

De interactie van ruimte en tijd krijgt in het brein van de mens een eigen gespecialiseerd domein. De door genen voorbereide aanleg zal zich niet als vanzelf, ongehinderd kunnen doorzetten. De actuele situatie kan aanleiding zijn dat de zwakkere voorrang krijgt, de sterkere zich gedekt moet houden. Er is een innerlijke overtuiging nodig om tot gericht handelen te komen. Uit beoordeling van de omstandigheden komt de mens tot een 'oordeel'. Dat oordeel is in bepaalde mate onvoorspelbaar want in de besluitvorming speelt de voorkeur altijd een bepaalde rol. De moderator maakt keuzes onder de immer aanwezige influistering van die voorkeur. Er is sprake van conjunctuur die ieder mens uniek maakt. De momentane duale werking wisselt steeds maar over langere tijd gezien zal asymmetrie waar te nemen zijn. Die asymmetrie noem ik 'modaliteit'. Door het onophoudelijk wisselen beseffen we dat nauwelijks. Van de eigen modaliteit krijgen we niet als vanzelf een juist beeld. We krijgen er pas zicht op in de omgang met anderen en dan kan het nog lang duren.

3. Filosofie en modaliteit

Dit essay gaat over diepe drijfveren van het bestaan. Over bronnen die aan onze existentie een bepaalde kwaliteit geven. Het gebeurt in een domein dat onbereikbaar is voor de taal. Als we er dus over willen spreken kan dat slechts op indirecte wijze gebeuren. Er zijn eigenlijk geen woorden voor. Maar dat schrikt filosofen niet af, het is een kolfsje naar hun hand om te spreken over het onuitspreekbare.

Descartes wilde een eind maken aan alle onzekerheid door op zoek te gaan naar de ultieme zekerheid, zo die te vinden zou zijn. Hij trok alles in twijfel wat de zintuigen ons voorspiegelen, inclusief de signalen uit het eigen lichaam. Als nergens zekerheid te vinden lijkt, is er dan nog iets te verwachten wat houvast zou kunnen bieden? Ja, zei hij als wiskundige. Het klare en duidelijke van wiskundig denken moest ook dienstig kunnen zijn bij de verklaring van de hele werkelijkheid (wis en zeker!) Als alles in twijfel getrokken wordt moet de twijfel zelf uitkomst bieden: 'ik denk, dus ik ben'. Uiteindelijk zijn er alleen maar ideeën van... Het denken zelf werd verhelderend licht dat de duisternis moest gaan verdrijven.

Nu was er natuurlijk al eeuwenlang gedacht. En waar denken altijd ergens over gaat was er voorafgaand aan Descartes eigenlijk al heel veel uitgedacht. Vanaf de vroegste tijd is een massieve hoeveelheid voorstellingen over van alles en nog wat ontstaan die onder de verzamelnaam filosofie de geschiedenis is ingegaan. Het waren de filosofen die gepoogd hebben om in de wirwar van ideeën enig systeem aan te brengen en voegden waar mogelijk een eigen bijdrage toe. Als men hen zou vragen wat filosofie eigenlijk is zouden ze waarschijnlijk steeds met een ander antwoord komen. De variatie aan meningen is net zo groot als die van individuele mensen. En steeds duikt de vraag op waar die variatie vandaan komt.

De behoefte aan inzicht is wat het Westen betreft begonnen in het oude Griekenland. Men ging nadenken over het ontstaan der dingen en